

В. Ф. Миронюк

викладач

Фаховий коледж та Медичний фаховий коледж

Міжнародного гуманітарного університету

м. Одеса, Україна

ГАРМОНІЙНИЙ РОЗВИТОК ОСОБИСТОСТІ ЗАСОБАМИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ: ПЕДАГОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Анотація. У статті порушено проблему формування гармонійної мовної особистості засобами української мови і літератури шляхом ретроспективного аналізу наукових праць педагогів та лінгводидактів. Спираючись на ідеї гуманної педагогіки, автор простежує дослідження означеної проблеми європейськими й вітчизняними вченими впродовж тривалого часу – із античних часів, середньовіччя і дотепер, що дає змогу сучасному викладачеві осмислити важливість виховання мовної особистості учнів, особливо підліткового віку, й активно реалізувати її у своїй практичній діяльності, використовуючи наукові надбання минулого й сучасності.

Ключові слова: мовна особистість, гармонійний розвиток, гуманна педагогіка, рідна мова і література, мовленнєва діяльність, спілкування.

Постановка проблеми. Процес навчання мови літератури в середніх закладах освіти спрямований на виховання особистості, здатної критично мислити, грамотно виражати свої думки і почуття, а головне – спілкуватися в різних життєвих ситуаціях. Відомо, що особистість виявляє себе і мові й за допомогою мови. Вислів Сократа «Заговори, щоб я тебе побачив» повною мірою окреслює значення мови для формування особистості. Залежне від того, наскільки усвідомлено ставиться людина до мови, наскільки розуміє її важливість у своєму становленні й розвитку, настільки вона формується як мовна особистість.

Навчання української мови і літератури – процес, покликаний не тільки сформувати мовну особистість, але виховувати, розвивати особистісні якості, що слугуватимуть їй упродовж усього життя.

Проблема виховання мовної особистості в педагогіці й лінгводидактиці не нова. Вона досліджувалася в працях І. Беха, А. Богуш, Г. Ващенко, Ю. Караулова, І. Огієнка, Л. Паламар, М. Пентилюк М. Стельмаховича, В. Сухомлинського, В. Федяєвої І. Цимбалюка й ін.

Мета статті: здійснити ретроспективний аналіз проблеми гармонійного розвитку мовної особистості на основі праць учених – педагогів, психологів, лінгводидактів, – простежити цей процес із античних часів, середньовіччя й до наших днів, акцентуючи на тих ідеях, що якнайкраще реалізуються в умовах удосконалення освіти в нашій державі.

Виклад основного матеріалу. Ідея гармонійного розвитку особистості виникла ще в стародавніх Афінах. До нас дійшли розповіді про роботу тодішніх шкіл, де вихователі застосовували такі прийоми, що сприяли вихованню всебічно розвиненої, творчої, духовно багатой, морально чистої і фізично досконалої людини. Це знайшло відбиття у філософських поглядах Аристотеля, Платона, Піфагора та ін., які трактували гармонію у вихованні як поєднання двох іпостасей – фізичної й духовної. Особливого значення вони надавали музиці як головній засаді й меті виховання.

Традиції грецьких філософів були продовжені і розвинуті в стародавньому Римі, де особливого значення набувало ораторське мистецтво. Слід відзначити й те, що саме в цей період почали пропагувати такі методи виховання, як наслідування, наставляння, вправляння й необхідність розвивати ораторські здібності людини шляхом їх застосування. У стародавньому світі зароджувалися ідеї гуманізму у вихованні дітей, які продовжували розвиватися в середні віки.

Гуманна педагогіка активно впроваджувалася у Європі й Росії впродовж XVIII-XIX століть. Хоча педагогічні ідеї XVIII ст. не мали безпосереднього продовження в XIX ст., але в працях видатних педагогів знайшли пряме втілення. Однак ідеї європейських просвітителів, видатних педагогів Ж.-Ж. Руссо, І. Песталоцці, А. Дістервега, Я.А. Коменського сприяли подальшому розвитку гуманізму й демократизму теорії і практики виховання.

Виховання особистості знайшло відбиття в працях німецьких учених І. Герберта, А. Дістервега, Р. Оуена, Ф. Фребеля та ін. Популярним було вчення Й.Ф. Герберта. Його вважають автором поняття

«метод виховання». І хоч він був прихильником методики авторитарного виховання особистості, його педагогічні погляди набули поширення в усіх країнах Європи, зокрема вчення про чотири ступені навчання, систему морального виховання.

Виховання особистості в кінці XIX ст. стало пріоритетним у педагогічній концепції Г. Шаррельмана. Ідеї гуманної педагогіки розвивалися і в інших країнах Європи. Так, французький педагог Р. Кузіне, виступаючи на одному з міжнародних конкурсів, говорив: «Процес навчання не можна розглядати лише як вплив учителя, бо такий вплив ілюзорний; насправді навчання – це різновидність діяльності дитини над своїм власним розвитком у сприятливому середовищі і за допомогою педагога, який виступає лише в ролі консультанта» [6, с. 94]. Р. Кузіне автор методу вільної групової роботи, що пізніше набув широкого застосування у взаємодії дітей і дорослих.

У Європі ідеї нового виховання – свобода, самоуправління, колектив, гуманні стосунки, співпраця, розвиток – активно впроваджувалися в практику навчання й виховання. Провідні західноєвропейські педагоги Д. Брандес, П. Гіпніс, Дж. Дьюї, С. Френе та ін. у своїх працях розвивали ідеї співпраці, співробітництва, що позитивно вплинуло на погляди вітчизняних педагогів, зокрема А. Макаренка, В. Сухомлинського, хоча кожен із них вибудовував і творив свою педагогічну концепцію. На початку XX століття активізувалася прогресивна ідеологія виховання дитини, пов'язана з іменем П. Лестгафта, основоположника системи фізичного виховання. Як відзначає М. Фіцула, «Лестгафт дбав про створення нової школи, яка давала б наукову, пов'язану з життям освіту. З цією метою вона має використовувати активні методи навчання, «що будили б думку, забезпечували всебічний, гармонійний розвиток молодого організму, нерозривний зв'язок фізичного виховання з розумовим, моральним, трудовим та естетичним» [6, с. 95]. Ідеї Лестгафта знайшли своє продовження і в наш час, коли всебічне, гармонійне виховання стало основою формування й розвитку особистості.

Цікавими є праці С. Шацького про різні форми самодіяльності (клуби, гуртки тощо), що набули активного розвитку й удосконалення у XX ст. й продовжують розвиватися в наш час.

Важливу роль у розвитку мовної особистості молоді відіграла система національного (українського) виховання, витоки якої сягають у сиву давнину.

Про розвиток педагогічної думки Київської Русі свідчать пам'ятки писемності, літературні твори різних жанрів, твори образотворчого мистецтва, засоби народної педагогіки, відбиті у творах українського фольклору. Найдавнішою пам'яткою, у якій порушуються педагогічні питання, є філософсько-педагогічний трактат «Слово про закон і благодать», написаний митрополитом Іларіоном і виголошений у святій Софії Ярославом Мудрим [6, с. 95]. Період Київської Русі увінчався ще одним педагогічним твором – «Повчання дітям» Володимира Мономаха. Саме «Повчання» лягло в основу розвитку освіти і виховання в Україні в наступні віки.

На думку С. Максим'юка, «найбільших успіхів досягла українська система виховання, переживаючи своєрідний «зоряний час», у XVI–XVIII ст., в епоху національного Відродження. Бурхливо розвивалася усна народна творчість, театр, книгодрукування. Формувалася українська народна педагогіка, виникали нові типи навчально-виховних закладів, зміцнювалися демократичні й гуманістичні принципи їхньої роботи» [6, с. 98].

Острозька, Києво-Могилянська академії – перші вищі навчальні заклади на землях східних слов'ян – вписали золоті сторінки в теорію і практику науки про навчання й виховання на засадах антропоцентризму, демократизму та гуманізму.

І хоч наступні часи з утратою політичної та державної самостійності України спричинили певний занепад національної системи виховання, вона все ж зберігалася й розвивалася завдяки народній педагогіці, у центрі якої була українська сім'я, громада, звичаї, традиції народу, що позитивно впливало на виховання майбутніх поколінь.

Українська етнопедагогіка – цілісна система знань, ідей, форм і методів роботи з дітьми – ґрунтується на принципах природовідповідності учнів [4, с. 2]. Саме вона лягла в основу сучасного виховання. На її основі в XIX і XX ст. формувалася й розвивалася теорія і практика національного виховання, представлена плеядою вчених-педагогів. Неоціненна наукова спадщина Г. Сковороди, М. Драгоманова, О. Духновича, С. Русової, Г. Ващенко, Б. Грінченка та багатьох інших сприяли розробленню принципів і методів виховання в середині й другій половині XX століття.

Визначними постатями педагогічної науки в цей період стали С. Русова, І. Огієнко, Г. Ващенко, В. Сухомлинський. У їхніх працях особлива увага приділяється особистості, вихованню морально-етичних, культурових якостей, гуманізму й патріотизму. Так, Г. Ващенко в праці «Виховний ідеал» писав, що «основною

проблемою всякої педагогічної системи є виховний ідеал як мета виховання. Від того, як розв'язується ця проблема, залежить розв'язування таких проблем, як система освіти й виховання» [4, с. 3].

На думку вченого, єдність і цілість нації, поколінь забезпечує українська мова, художня література, фольклор, що завдяки їм зберігається й розвивається, релігія, звичаї народу, здобутки мистецької творчості – усе те, що створює обличчя нації й виховує молодь.

Український ідеал людини знайшов утілення в народній творчості (піснях, думках, казках, легендах), у художніх творах письменників і передавався з покоління в покоління завдяки родинному й суспільному вихованню. Як бачимо, педагогічні ідеї Г. Ващенка мають глибоку народну основу і не втрачають свого значення й у наш час, а, навпаки, потребують активного використання й подальшого розвитку.

Принципово важливе значення для теорії та практики виховання дітей має педагогічна спадщина С. Русової, видатного педагога, громадського й державного діяча. Її психолого-педагогічні ідеї були спрямовані на роботу шкіл нового типу і дошкільних закладів, а концепція національного дошкільного та шкільного виховання дітей ґрунтується на гуманізмі, моральності, духовності й народності.

Оригінальними є праці С. Русової з питань національного мистецтва та його місця в системі освіти й виховання. Національне мистецтво, на її думку, є найголовнішим фактором пробудження художнього чуття в дітей. Демократична система виховання має насамперед використовувати багату скарбницю національної творчості і вести молодих людей до розуміння краси світового мистецтва шляхом ознайомлення з найближчими, зрозумілими їм формами й образами.

Мистецтво завжди і скрізь є національним, навіть тоді, коли воно досягає вершин досконалості у творчості світових геніїв. «Можна сміливо сказати, що використовуючи національне мистецтво – цей могутній фактор художньо-етичного виховання, фактор, який створює в народній школі атмосферу ідеалізму, піднесеного настрою й пошуку вічно прекрасного, наша школа віднайшла б нові засоби благородного виховного впливу» [2, с. 71]. Ця думка С. Русової як і вся її концепція надзвичайно актуальна й сьогодні.

Серед постатей національної педагогічної науки своїми поглядами й прогресивними ідеями виділяється І. Огієнко – людина виняткової ерудиції і культури. Це видатний учений-педагог, мовознавець, культуролог, державний і церковний діяч ХХ століття. І. Огієнко – один із провідних українських мовознавців і педагогів, який успішно поєднував науково-дослідну й педагогічну діяльність, відстоював права української мови в науці, освіті й повсякденному житті українців.

І. Огієнко розглядає школу як поетапний засіб мовного виховання. На всіх етапах мовної освіти рідна мова, твердо переконаний учений, є могутнім засобом інтелектуального й духовного розвитку особистості. Обов'язок народу й держави дбати, щоб дитина виховувалася й розвивалася в рідномовному середовищі. І. Огієнко доходить висновку, що тільки рідна школа виховує національно сильні й морально міцні характери. І основним засобом цього процесу є саме рідна мова.

Під впливом почутого або прочитаного слова людина виражає позитивні чи негативні емоції. Слово рідної мови акумулює в собі психічний образ, уявлення, що постає в свідомості людини. Молода людина чує слово «Україна», і в його уяві постають безмежні простори рідної землі, столиця нашої держави Київ, картини суспільного й культурного життя українського народу тощо. Поняття «мовна особистість» і «рідна мова», як бачимо, органічно пов'язані між собою, тому виховання такої особистості можливе насамперед у процесі засвоєння рідної мови і літератури. Ці проблеми глибоко хвилювали В. Сухомлинського і знайшли широку інтерпретацію в його наукових працях [4, с. 4].

В. Сухомлинський дав визначення рідної мови, що перегукується зі словами ще одного великого українця – І. Огієнка. Це визначення вже стало хрестоматійним. Рідна мова, на його думку, то безцінне духовне багатство, у якому народ живе, за допомогою якого передає з покоління в покоління свою мудрість і славу, культуру і традиції. Віками народ творив це багатство, відкладаючи у скарбницю рідної мови найдорогоцінніші перлини думки, уяви, фантазії, пісні, казки. У кожному слові рідної мови є не тільки звукове позначення явищ, подій, речей, а й найтонші відтінки почуттів і переживань. Поетично про слово рідної мови сказав В. Сухомлинський: «Кожне слово рідної мови має своє обличчя, як у квітки, у нього свій неповторний аромат і відтінок забарвлення – а цих відтінків у кожного кольору тисячі» [6, с. 411].

Використання педагогічної системи В. Сухомлинського збагатило українську теорію і практику виховання. Його ідеї й поради знаходять свій подальший розвиток у наукових дослідженнях і практиці вчителів.

Серед сучасних педагогів проблемі виховання особистості найбільше уваги в своїх працях приділяє академік І. Бех. Розробляючи теорію особистісно орієнтованого виховання, учений у центр виховної системи ставить особистість з його психічними, духовними, морально-етичними особливостями й пропонує чітку і виважену, апробовану життям концепцію виховання сучасної молоді людини. Як стверджує

вчений, «...для створення теорії особистісно орієнтованого виховання треба конкретно використовувати наукові здобутки, напрацьовані експериментальною психологією у сфері мотивації, емоцій, поведінки особистості та сучасною педагогікою розвитку. Особистісно орієнтоване виховання має за мету формування й розвиток особистісних цінностей. Лише вони завдяки своїм сутнісним показникам здатні виконувати функція цього критерію для організації індивіда в освіті й опори для особистісного самовизначення» [1, с. 412]. Особистісно орієнтоване виховання вчений розглядає з двох позицій – вихованця і вихователя, визначаючи для кожного персональне місце в освітньо-виховному процесі.

Основний акцент дослідник робить на вихованні моральних якостей особистості, наголошує на її духовно-розвивальному потенціалі відповідно до вікових особливостей, характеризує вчинок як духовну константу особистості. Хоч І. Бех не вживає терміна «мовна особистість», однак комунікативний підхід до виховання студентів є переконливим свідченням, що процес виховання спирається на міжособистісну взаємодію людини в різних ситуаціях і середовищах, основою чого є спілкування, що вимагає досконалого володіння мовою. Учений пише: «Виступаючи провідною детермінантою всієї системи психічних процеїв, станів, властивостей людини, спілкування виступає основним засобом, за допомогою якого здійснюються виховні впливи на особистість. У цьому зв'язку особистість необхідно розуміти як продукт і результат індивідуального досвіду її спілкування з іншими людьми» [1, с. 414].

Щоб зробити спілкування ефективним, дослідник радить оволодіти високою психологічною культурою, додамо – культурою мовлення. Навики такої культури необхідно виховувати в кожного учня. На перший план міжособистісних стосунків виноситься діалогічний тип спілкування. У цьому зв'язку вагомою умовою ефективної виховної взаємодії педагога і студента є наявність довіри і позитивних стосунків між ними, що ґрунтуються на взаємоповазі та емоційному контакті» [1, с. 415]. Ці слова якнайкраще орієнтують викладача на розумні ролі виховання студента як мовної особистості в підготовці його до активної життєдіяльності в майбутньому.

Теорію мовленнєвої діяльності успішно досліджували В. Артемов, Л. Бондарко, І. Гальперін, М. Жінкін, І. Зимня, О. Леонтьєв, І. Цимбалюк та інші. Започаткував теорію мовленнєвої діяльності Л. Виготський, про що свідчать твердження його послідовників: «У розпочатій спробі створити новий підхід до психіки людини Л. Виготський виходив з того положення, що психіка є функція, властивість людини як матеріально-тілесної істоти, яка володіє певною фізичною організацією, мозком. По-друге, з того, що психіка людини соціальна, тобто розгадку її специфічних особливостей слід шукати в історії людства, в історії суспільства» [4, с. 6].

Психолінгвісти розглядають особистість з позицій її мовних здібностей і здатності оволодіти всіма видами мовленнєвої діяльності й умінь сприймати та продукувати висловлювання, брати участь у спілкуванні. Вони розглядають мовлення й мовленнєву діяльність у контексті діяльності людини, звідси діяльнісний підхід до вивчення мови. Велику увагу приділяють процесам формування, формулювання й вираження думок, різним формам спілкування. Теорія і практика мовленнєвої діяльності активно досліджується сучасними психолінгвістами, а її основні положення активно впроваджуються у практику викладачів-словесників.

Для нашого дослідження ідеї сучасних психолінгвістів важливі тим, що мовленнєва діяльність індивіда розглядається через здатності і здібності людини до комунікації, мовленнєву й культуромовну поведінку під час спілкування. Слушними в цьому ключі є слова М. Пентилюк: «Культура мовленнєвої поведінки людини є її суттєва соціальна характеристика. Вона визначається мірою, ступенем відповідності актуальної мовленнєвої поведінки індивіда прийнятим у певній мовній спільності (в мовній культурі), нормам вербального спілкування, поведінки, правилам мовленнєвого етикету на конкретному етапі суспільного розвитку» [3, с. 56].

Культура мовленнєвої поведінки людини визначається загальними нормами спілкування й залежить від рівня володіння мовою і конкретною соціальною роллю людини. Культура мовлення й культура мовленнєвої поведінки особистості органічно пов'язані між собою, що переконливо доводить І. Цимбалюк у праці «Психологія спілкування». Учений визначає теоретико-методологічні передумови психології спілкування, велику увагу приділяє проблемі етикету і спілкуванню, манері поведінки під час міжособистісних контактів [5].

Педагогічне спілкування є основною формою здійснення освітньо-виховного процесу. «Його продуктивність визначається насамперед цілями і цінностями спілкування, що мають бути прийняті всіма суб'єктами педагогічного процесу як імперативу їхньої індивідуальної поведінки» [5, с. 186]. Мета педагогічного спілкування полягає в передаванні викладачем суспільного й професійного досвіду студентам, актуально значущого для них і зрозумілого та сприйнятого ними.

Педагогічне спілкування таким чином створює умови для реалізації потенційних суттєвих сил суб'єктів освітньо-виховного процесу. «Найвища цінність педагогічного спілкування – особистість педагога й студента. Особиста гідність і честь педагога і студентів – найважливіша цінність педагогічного спілкування» [5, с. 187].

І. Цимбалюк виділяє низку особливостей спілкування педагога й студента і рекомендує уникати упередженості, неправдивих стереотипів, суб'єктивізму тощо. Натомість в умовах освітньо-виховного процесу педагог повинен спиратися на провідний принцип педагогічного спілкування – імператив: «... завжди ставитись до себе й до студентів як до мети спілкування, в результаті якого здійснюється вплив на особистість... Саме цей вплив на особистість у процесів спілкування і є вираженнями честі і гідності суб'єктів спілкування» [5, с. 189].

Проблема особистісного підходу до навчання і виховання, формування мовної особистості учнів/студентів останні десятиліття привертає увагу лінгводидактів.

У 2008 році видана колективна монографія за загальною редакцією академіка А. Богуш «Формування мовної особистості на різних вікових етапах» [2], де зроблено спробу пов'язати процес формування мовної особистості дітей дошкільного, шкільного віку та студентів з їхньою мовленнєвою діяльністю засобами рідної мови, літератури та фольклору. Особливу увагу автори монографії приділяють розвиткові мовної особистості дошкільників (розділ «Формування мовленнєвої особистості і дітей дошкільного віку») та «Формування мовленнєвої особистості дошкільника засобами українського фольклору»), інші два розділи монографії «Формування мовної особистості майбутнього словесника засобами українських автентичних текстів», «Мовна особистість і художньо-образне мовлення» аналізують процес формування мовної особистості, студентів – майбутніх філологів.

Відзначимо, що означена монографічна праця чи не найперша спроба в українській лінгводидактиці теоретично обґрунтувати поняття «мовна (мовленнєва) особистість» і визначити шляхи і засоби її формування.

Останнім часом автори низки монографій з української лінгводидактики та докторських і канддатських дисертацій (О. Горошкіна, Н. Голуб, І. Дроздова, Л. Мамчур, Т. Денищич, В. Дороз, О. Попова ін.) так чи інакше торкаються проблеми формування мовної особистості учня / студента в контексті досліджуваних ними проблем.

Висновок. Гуманітарні предмети – мова і література, як бачимо, є тією основою, на яку спирається формування духовно багатой, морально стійкої, компетентної особистості з високим мовленнєвою рівнем культури. Усе це засвідчує, що в педагогіці, психолінгвістиці, лінгводидактиці поступово зростає інтерес до феномену «мовна (мовленнєва) особистість». Сподіваємося, що ретроспективний аналіз означеної проблеми допоможе викладачам-філологам глибше осмислити її суть й активніше виховувати мовну особистість студента в умовах сьогодення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бех І. Виховання особистості. Київ : Либідь. 2008. 838 с.
2. Богуш А. М. Формування мовної особистості на різних вікових етапах : монографія. Одеса : ПНЦ АПН України, 2008. 272 с.
3. Горошкіна О. Внесок Марії Пентилюк у розвиток української лінгводидактики. *Українська мова і література в школі*. 2021. № 2. С. 56–58.
4. Пентилюк М. Методика мови. Гармонійний розвиток особистості школяра засобами української мови крізь призму педагогічних досліджень. *Українська мова і література в школі*. 2019. № 3. С. 2–9.
5. Цимбалюк І. М. Психологія спілкування: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : ВД Професіонал, 2007. 458 с.
6. Хрестоматія з української класичної педагогіки : навчальний посібник. Київ : Грамота. 2008. 765 с.

V. Myroniuk. Harmonious personality development through the Ukrainian language: pedagogical research. – Article.

Summary. The article raises the problem of forming a harmonious linguistic personality through the means of the Ukrainian language and literature through a retrospective analysis of the scientific works of teachers and linguists. Based on the ideas of humane pedagogy, the research of the specified problem by European and domestic scientists over a long period of time – from ancient times, the Middle Ages to the present day is given, which allows the modern teacher to understand the importance of educating the linguistic personality of students and actively implement it in his practical activities, using the scientific assets of the past and modernity.

Key words: linguistic personality, harmonious development, humane pedagogy, native language and literature, speech activity, communication.